

VURĞU VƏ SÖZ YARADICILIĞI

B.B.ƏHMƏDOV

Bir sözün müxtəlif mənada işlənməsi dildə geniş yayılmış semantik söz yaradıcılığı formasıdır. Bu baxımdan eyni yazılışa malik olan sözlərin səs tərkibində baş verən dəyişmə-vurğunun yerini dəyişməsi, yeni mənalı leksik vahidin yaranması da diqqəti çəkir.

Azərbaycan dili fransız, Çin, Koreya dilləri kimi vurğusu sözlərin son hecasına düşən dillərdəndir. Buna görə sözlərə qoşulan şəkilçilər sözün sonuna artırılanda sözün baş vurğusu, əsasən həmin şəkilçilərin üzərinə keçir. Beləliklə, sabit yeri sözsonu hecada olan vurğu ona qoşulan şəkilçinin üzərinə keçərək keçici vurğu olsa da, söz sonu hecada olmaq xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Vurğunun belə keçiciliyi bir çox hallarda fono-semantik səciyyə daşıyaraq sözdə yeni məna əmələ gətirir. Bu proses özünü üç şəraitdə göstərir. Bunlar lüğəvi, lüğəvi-morfoloji, morfoloji və sintaktik şəraitlərdir.

1. Lüğəvi şərait

Azərbaycan dilinin indiki mərhələsində lüğət tərkibindəki sözləri nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, söz kökündə vurğunun hərəkəti ilə yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsi faktları vardır. Bu doğrudur ki, belə sözlərin əksəriyyəti əsl öz sözlərimiz deyildir, amma həmin sözlər lüğət tərkibinə daxildir və xeyli dərəcədə də işləkdir.

Həmin sözlərdə vurğunun yerini dəyişməklə yeni mənalı sözlər yaranır. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən ötəri bəhs edilmişdir. Ə.M.Dəmirçizadə bunu mənalı səslənmə (fono-semantik əlamət) adlandırmışdır (2, 250). Bu məsələ ilə bağlı A.Axundov yazır: «Xalis Azərbaycan sözlərində sərbəst vurğu ikihecalı sözlərin birinci hecasında da olur». Məsələn: *ancaq, dúnən, yalnız, sánki, sábah* (3, 284). Həmin sözlərdə vurğunun dilimizin fonetik xüsusiyyətindən fərqli olaraq ilk hecada deyilməsini müəllif onların fərqləndiricilik vəzifəsi ilə bağlayır və göstərir ki, bu sözlərin vurğusu ikinci hecada da deyilə bilər. Onda sözlərin qrammatik və leksik mənası dəyişilir (3, 284).

Dilimizdə belə sərbəst vurğulu bir çox söz kökləri işlənir ki, onların vurğusu yerini dəyişməklə sözün mənası, nitq hissəsi və sualı da dəyişir. Bir söz hər dəfə yeni mənalı söz kimi çıxış edir. Məsələn: **sabah** (ərəbcə səbah) sözünün vurğusu birinci hecada vurulanda (**sábah**) söz zərf nitq hissəsinə aid olub nə vaxt? sualına cavab verirsə, vurğu ikinci hecada vurulanda (**sabáh**) söz isim nitq

hissəsinə aid olur, nə? sualına cavab verir. Müqayisə et: **Sábah** dərslər başlayır. **Sabáh** açılır. **Qəraz** sözünün vurğusu birinci hecda vurulanda (**qəraz**) nəticə bildirən modal söz, ikinci hecda vurulanda (**qəraz**) isim nitq hissəsi sayılır. Deməli, vurğu söz kökünün mənasını dəyişir və onlar yazılışca eyni olsalar da, tələffüzdəki fərq sözün mənasına ciddi təsir edir. Nitq hissələrində keçid baş verir. Belə söz köklərinə aid aşağıdakı faktları göstərmək olar.

áncaq – qarşılandırma bağlayıcısı. Qapı açıldı, **áncaq** heç kim gəlmədi.

ancáq – isim. Ancáq köməkçi nitq hissəsinə aid sözdür.

yálnız – məhdudlaşdırıcı ədat. **Yálnız** səni sevəcəyəm.

yalnız – zərf. **Yalnız** gəzib dolanma.

cíliz – ədat. **Cíliz** da məni yandıran odur ki, onda utanmaq hissi yoxdur.

cíliz – sifət. Onun **cíliz** bədənini vardı.

xúlasə – nəticə bildirən modal söz. **Xúlasə**, məqsədimə çatdım.

xúlasə – isim. Məqaləyə xúlasə yazdım.

mérhəba – afərin. Mérhəba, çox sağ ol.

mərhəbá – əl-üz dəsmalı. **Mərhəbá** əl-üz dəsmalıdır.

təki – ədat. **Təki** sən gələsən.

təki – qoşma. Sənin təki olmağa çalışaram.

qəraz – nəticə bildirən modal söz. **Qəraz**, qaranlıq yavaş-yavaş başladı düşməyə («Koroğlu» dastanı).

qəraz – isim. Bu işdə bir qəraz yoxdur.

Dilimizdəki belə omoqrafların böyük bir hissəsini də rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçmiş və indi quruluşca sadə sözlər kimi anlaşılan kəlmələr təşkil edir. Məsələn: **eléktrik** - elektrik işi ilə məşğul olan şəxs; **elektrik** – enerji növünün adı;

órqan – 1) bədən üzvləri (orqanizm); 2) órqa işçisi;

orqán – musiqi alətinin adı.

Vurğunun sözdəki yerini dəyişməklə onun mənacə yeniləşməsi faktları elə sözlərdə də işlənir ki, onlar mənşəcə dildə kök və şəkilçili olsalar da, bizim dilimizdə sadə söz kimi anlaşılır və hər biri vurğuya görə fərqlənərək başqa-başqa məna bildirir. Belə sözlər daha çoxdur. Məsələn:

qrammátik – qrammatika ilə məşğul olan şəxs, isim.

qrammatik – təhlil növü. Qrammatik təhlil, sifət.

dialéktik – dialektika ilə məşğul olan, isim.

dialektik – dialektik hadisə, sifət.

doqmátik – doqmatik; energétik - energetik;

estétik – estetik; klássik - klassik;

lirik – lirik; narkótik - narkotik;

plástik – plastik; plátónik - platonik;

rómantik – romantik; sátirik – satirik və s.

Sözdəki vurğu iki funksiya daşıyır. Onun biri fonetik, ikincisi fono-semantik funksiyadır. Bu ikili funksiyanın obyektini bəzi

müəlliflər morfoloji omonimləşmiş sözlər (2, 156), bəziləri isə söz-yaradıcı vasitə hesab etmişlər (9, 36). Ümumiyyətlə, vurğunun fonno-semantik funksiyası az öyrənilmişdir.

2. Lüğəvi-morfoloji şərait

Bu məqamda söz kökü ilə şəkilçili söz eyni cür yazılır, amma oxşar formalı belə iki söz vurğu ilə fərqlənir. Söz kökündə vurğu ikinci, kök və şəkilçili sözdə birinci hecada vurulur. Vurğunun yeri dəyişməklə sözlərin mənası fərqlənir. Sözü bir kök, o biri kök və şəkilçili olur. Məsələn: **alın** (nə?) – **alın** (nə edin?); **qalın** (necə?) – **qalın** (nə edin?); **əyin** (nə?) – **əyin** (nə edin?); **qoyun** (nə?) – **qoyun** (nə edin?); **baldır** (nədir?) – **baldır** (nə?), **təndir** (necədir?) – **təndir** (nə?) və s.

3. Morfoloji şərait

Bu məsələdən bəhs edən Ə.M.Dəmirçizadə tərəfindən **-ma, -mə; -la, -lə; -sa, -sə; -dır, -dir, -dur, -dür; -ın, -in, -un, ün** şəkilçilərinə aid morfoloji omonimləşmiş sözlərin vurğu vasitəsi ilə fərqləndiyini göstərən bir cədvəl düzəldilmişdir (9, 157). A.Axundov isə həmin məqsədlə **-ın, -in, -un, -ün; -ma, -mə; -dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçilərinin omonimliyini şərh etmiş və vurğu ilə fərqli mənə yaranmasına diqqəti çəkmişdir (5, 279-280). Yuxarıda göstərilən şəkilçilərin sırasına daha bir sıra şəkilçilərə aid misallar əlavə etməklə yanaşı, bu prosesin daha çox söz qrupunda baş verdiyini izləməyə, hətta vokativ sözlər və xitablarda, mürəkkəb sözlərdə də vurğunun mənaya təsirini geniş şəkildə araşdırmağa çalışmışıq.

-ma, -mə şəkilçili sözlər. Bu şəkilçi omonim şəkilçilərdəndir. O, felin inkar şəkilçisi olduqda vurğusuz, fəldən isim düzəldən şəkilçi kimi vurğulu olur. Deməli, eyni formalı şəkilçi vurğu ilə fərqlənir. Vurğusuz olanda sözdəyişdirici, vurğu altına düşəndə isə sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir (5, 280).

Məsələn: **əzmə** (nə?) – qara ciyər qiyməsinin qoyun quyruğunun yağında qovrulmasından hazırlanan aş qarası, **əzmə** (nə et?); **yalamə** (nə?) – dodaqların ətrafında əmələ gələn dəri xəstəliyinin adı (**yalamə** (nə?) sözü həm də ağacdən meyvə (əsasən qoz) saldırmaq üçün atılan ağac parçasına da deyirlər. (Bəzi yerlərdə belə ağac tolamaz, tolamazlı da adlanır), **yalamə** (nə et?); **ummə** – müəyyən yeməyi görüb və ya iyini duyub, amma ondan yemək imkanı olmayan adamda əmələ gələn şiş xəstəliyinə qarşı bişirilən xörək, **ummə** (nə et?); **gözəmə** (nə?) – içi pambıq, qoza və s. ilə doldurulmuş iri torba (çuval, xaral, bardan), **gözəmə** (nə et?); **süzmə** (nə?), **süzmə** (nə et?); **düymə** (nə?), **düymə** (nə et?) və s.

Həmin şəkilçinin ikili xüsusiyyətinə bədii ədəbiyyatda da rast gəlinir. Məsələn:

Yazın bir ayıdır çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşmədən gözəl yığnağın.
Axtarmə motalın, yağın, qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar! (**A.Ələsgər**)

(**Axtarmá** (nə?) – motalda şor və ya dələmə ilə tutulan pendir növünün adı, **axtárma** (nə et?));

R.Rza bu ənənədən belə istifadə edib.

Yazığı incitmə, **çığırtma**,

Günortaya hazır oldu **çığırtmá**.

(**çığırtmá** – toyuq ətindən hazırlanan sulu xörək növü. Bunun bəzi bölgələrdə toyuq ətinin yağda yumurta vurmaqla bişirilən növü də var).

Əvvəllər iki şəkilçidən ibarət olmuş, sonralar isə bir mürək-kəb şəkilçiyə çevrilmiş bəzi feli bağlama şəkilçilərində də belə vəziyyət müşahidə edilir. Həmin feli bağlama şəkilçilərinin tərkibindəki şəkilçinin əvvəlcisi də **-ma**, **-mə** şəkilçisi olduğuna görə indi həmin mürək-kəb şəkilçili sözlərdə də vurğunun yerini dəyişməklə mənə dəyişir. Belələrinə

-mamış, **-məmiş**, **-madan**, **-mədən** şəkilçilərini aid etmək olar.

-mamış, **-məmiş şəkilçili sözlər**. Bu feli bağlama şəkilçisi ilə **-ma**, **-mə** feldən isim düzəldən şəkilçi və **-mı**, **-mı**, **-mu**, **-mü** feli sifət şəkilçisi yanaşı gələrək omonimləşir, feli bağlama şəkilçisində vurğu **-ma**, **-mə** hissəsindən əvvəlki hecaya düşür. **-ma**, **-mə** feldən isim düzəldən şəkilçi funksiyasına keçəndə vurğu qəbul edir, sonra da onu özündən sonrakı feli sifət şəkilçisi üzərinə keçirir. Eyni cür yazılan söz vurğu ilə fərqlənir, gah feli bağlama, gah da feli sifət olur. Müqayisə et: Onu **görməmiş** gəlmə. **Görməmiş** oğlu **görməmiş**, vəzifəyə qoyulan kimi necə də dəyişdi.

-madan, **-mədən şəkilçili sözlər**. Bu feli bağlama şəkilçisinin də birinci hissəsi felin inkarlıq şəkilçisi olmuşdu deyə, indi də vurğusuz tələffüz olunur. Eyni zamanda həmin formalı şəkilçi vurğulu olanda feldən isim düzəldir. Belə məqamda da eyni formada yazılan söz vurğuya görə mənaca dəyişir. Bir söz iki mənada işlənir. Məsələn: Boğazından yaralanma nəticəsində qan **itirmədən** vəfat edib («ANS» telekanalı, 4.II.2004, saat 17²⁰). Diktör **itirmədən** sözündə vurğunun yerini (**itirmədən**) kimi səhv dedi, cümlənin və sözün mənası dolaşdırıldı. Halbuki həmin sözü feli bağlama kimi yox, feli isim kimi (**itirmədən**) şəklində deməli idi. Beləliklə, **itirmədən** feli bağlaması **itirmədən** feli isim yerində deyilməklə sözün mənə təyinatı pozuldu. Bu da vurğunun sözün mənasına təsirinin bir formasıdır. Misallar: **Almadan** gəlmə – **Almadán** şirindir. **Çal-madan** oxuma – **Çal-madán** mənə də al və s.

-dır, **-dir**, **-dur**, **-dür şəkilçili sözlər**. Bu şəkilçi adlara (isim, sifət, say, əvəzlik və zərf) qoşulub onların xəbər vəzifəsində işlənməsini təmin edir və buna görə xəbər şəkilçisi adlanır. Məsələn: **kitabdır**, **yaxşıdır**, **bəşdir**, **búdur**, **tézdır** və s.

Eyni zamanda həmin şəkilçi fellərdə III şəxsin təkinin sonluğudur və bu felin zaman (indiki və qeyri-qəti gələcək zamandan başqa) və fel şəkillərində (əmr və arzu şəkillərindən başqa) işlənir. Məsələn: **almışdır**, **gəlmişdir**, **demışdir**, **görmüşdür**; **alacaqdır**, **gə-**

ləcəkdir, deyəcəkdir, görəcəkdir; alasnır, gələsidir, deyəsidir, görəsindir; almalıdır, gəlməlidir, deməlidir; almaqdadır, gəlməkdədir, deməkdədir, görməkdədir və s.

Bununla belə felin icbar növünün də **-dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçisi var. Məsələn: **aldır, çaldır, bildir, gördür** və s. Beləliklə, eyni formalı bu omonim şəkilçi xəbər şəkilçisi və III şəxsin təkinin sonluğu kimi vurğusuz, icbar növ şəkilçisi kimi vurğuludur. Nəticədə həmin şəkilçi omonim köklərin birində – vurğusuz deyilərək bir məna, o birində vurğulu söylənərək başqa məna bildirir. Eyni söz-formada vurğulu söz kökündə vurulanda bir məna, şəkilçidə vurulanda başqa məna anlaşılır, hər biri ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olur, ayrı-ayrı suallara cavab verir, başqa-başqa sintaktik vəzifə daşıyır. Bu dəyişmə adlar və fellər dairəsində dövr edib. Məsələn: **bildir** (nə vaxt?) – **bildir** (nə et?); **qazdır** (nədir?) – **qazdır** (nə et?); **yazdır** (nədir?) – **yazdır** (nə et?); **azdır** (nə qədərdir?) – **azdır** (nə et?); **aldır** (necədir?) – **aldır** (nə et?); **dışdır** (nədir?) – **dışdır** (nə et?); **düzdür** (necədir?) – **düzdür** (nə et?); **bəzdir** (nədir?) – **bəzdir** (nə et?); **üzdür** (nədir?) – **üzdür** (nə et?); **güldür** (nədir?) – **güldür** (nə et?); **qarıdır** (nədir?) – **qarıdır** (nə et?); **vurudur** (nədir?) – **vurudur** (nə et?); **atdır** (nədir?) – **atdır** (nə et?); **çatdır** (nədir?) – **çatdır** (nə et?); **qandır** (nədir?) – **qandır** (nə et?); **saldır** (nədir?) – **saldır** (nə et?); **sığdır** (necədir?) – **sığdır** (nə et?); **yoldur** (nədir?), **yoldur** (nə et?) və s.

Omonim köklər ikidən çox mənalı olduqda və ona **-dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçisi birləşəndə üç söz əmələ gəlir, birində – adda şəkilçi vurğusuz olur, bir forma isə iki mənada işlənir. Məsələn: **düzdür** (düzənlikdir), **düzdür** (həqiqətdir) – **düzdür** (nə et?); **qazdır** (göydə uçuş), **qazdır** (alovlanır) – **qazdır** (nə et?).

-la, -lə şəkilçili sözlər. Yarım vurğulu «ilə» sözündən əmələ gəlmiş birgəlik-vasitəlik şəkilçisi **-la, -lə** və feldən isim, sifət, say, zərf düzəldən **-la, -lə** şəkilçiləri omonimdir. Formaca eyni olsalar da, onların əmələ gəlmə tarixi, inkişaf yolları, formalaşma xətləri müxtəlifdir. Ona görə də «ilə»dən törəmiş **-la, -lə** şəkilçisi vurğulu altına düşmür, addan fel düzəldən **-la, -lə** şəkilçisi isə vurğulu deyilir. Nəticədə, eyni yazılan sözün **-la, -lə** hecası vurğulu olanda söz fel, vurğusuz deyiləndə ad bildirir. Nitq hissəsi dəyişən kimi ona verilən sual da dəyişir, sözün sintaktik vəzifəsi də başqalaşır. Məsələn: **sapla** (nə et?) – **sapla** (nə ilə?); **topla** (nə et?) – **topla** (nə ilə?); **qatla** (nə et?) – **qatla** (nə ilə?); **torpaqla** (nə et?) – **torpaqla** (nə ilə?); **çiçəklə** (nə et?) – **çiçəklə** (nə ilə?); **yarpaqla** (nə et?) – **yarpaqla** (nə ilə?); **gözlə** (nə et?) – **gözlə** (nə ilə?); **bizlə** (nə et?) – **bizlə** (kimlə?); **işlə** (nə et?) – **işlə** (nə ilə?); **dişlə** (nə et?) – **dişlə** (nə ilə?); **gopla** (nə et?) – **gopla** (nə ilə?); **başla** (nə et?) – **başla** (nə ilə?); **yağla** (nə et?) – **yağla** (nə ilə?); **dağla** (nə et?) – **dağla** (nə ilə?); **bağla** (nə et?) – **bağla** (nə ilə?); **kürəklə** (nə et?) – **kürəklə** (nə ilə?) və s.

Deməli, vurğunun **-la, -lə** şəkilçisi üzərinə düşüb-düşməməsilə eyni yazılan söz yeni məna bildirməklə də lüğət tərkibi zənginləşir.

-sa, -sə şəkilçili sözlər. Yarımvurğulu «isə» sözündən törəmiş və felin mürəkkəb şərt formasını əmələ gətirən **-sa, -sə** şəkilçisi felin kökünə birləşən və sadə fel kökünə birləşib felin sadə şərt şəklini əmələ gətirən **-sa, -sə** ilə omonimlik yaradır. Əvvəla, bunlar eyni fonetik tərkibdə olsalar da, onların işlənmə dairəsi və sözə qoşularkən əmələ gətirdiyi semasioloji vəziyyət başqadır. Əgər **-sa, -sə** şərt şəkilçisi kimi təkəcə fellə işlənə bilirsə və yalnız felin kökünə birləşirsə (**gəlsə, başlasa**), **isə** sözündən əmələ gəlmiş **-sa, -sə** şəkilçisi isə həm fellər, həm də adlarla işlənir. Məsələn: **başlayarsa** (isə), **alacaqsa** (isə), **işləmişsə** (isə) – **işləməlisə** (isə), **işləyəsisə** (isə), **işləməkdəsə** (isə), **ağacsə** (isə), **keçisə** (isə), **əğsə** (isə), **qırmızısə** (isə), **bəşsə** (isə), **təzsə** (isə), **başqasısə** (isə) və s. fel kökünə birləşən **-sa, -sə** vurğu altına düşüb bir məna bildirdiyi halda, «isə»dən törəmiş **-sa, -sə** şəkilçisi felin forma şəkilçilərindən sonra gəldikdə, vurğu qəbul etmir, sözün mənası dəyişir. Eyni yazılan iki sözün hər biri ayrı-ayrı məna bildirir. Məsələn: **alsá** (nə etsə?) – **álsa** (qırmızı isə); **atsá** (nə etsə?) – **átsa** (at isə); **acsá** (nə etsə?) – **ácsa** (ac isə); **yağsá** (nə etsə?) – **yáğsa** (yağ isə); **yaysá** (nə etsə?) – **yáysa** (yay isə); **düzsá** (nə etsə?) – **dúzsə** (düz isə); **üzsá** (nə etsə?) – **úzsə** (üz isə); **itsá** (nə etsə?) – **itsə** (it isə); **içsá** (nə etsə?) – **içsə** (iç isə); **qatsá** (nə etsə?) – **qátsa** (qat isə); **mənimsá** (nə et?) – **mənimsə** (mənim isə) və s.

Dilimizdə işlənən **kimsə** əvəzliyi də vurğu ilə mənaca iki növ əvəzlik əmələ gətirir. Vurğu ilk hecəda vurulanda qeyri-müəyyən əvəzlik, ikinci hecəda vurulanda isə inkar əvəzliyi sayılır. Söz **kimsə** şəklində qeyri-müəyyən əvəzlik, **kimsə** şəklində isə inkar əvəzliyi olur. Birinci halda **kim isə** mənası, ikinci halda **heç kim** mənası bildirir. Məsələn: **Kimsə** qapını açıb içəri girdi. Burada **kimsə** sözünü **kim isə** şəklində də işlətmək olar. Amma vurğusu sonda olan **kimsə** sözü heç kim mənası bildirir. Məsələn:

Kimsə bilməz Tanrıdağın yaşını,
Duman almış Altayların başını,
Uçurmuşdu başdan dövlət quşunu,
Sərvətinə üz çevirmiş zaman hey,
Qoca türkün düşdüydü dərd, yaman hey...

(*Almas İldırım «Qara dastan»*)

-mı, -mi, -mu, -mü şəkilçili sözlər. Bu şəkilçi sual şəkilçisi və ya sual ədatı kimi işlənir. Vurğu qəbul etmir. Təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlər (**Kərim**, **Azad**) **-mı, -mi, -mu, -mü** ədatı ilə işləndikdə **Kərimimi**, **Azadımı** şəklinə düşür, eyni zamanda həmin sözlər I şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib (**Kərimim**, **Azadım**) hallandırıldıqda ismin təsirlik halında **Kərimimi**, **Azadımı** forması ilə omonimləşir. Həmin müxtəlif şəkilçili eyni forma-

lı sözlər vurğu ilə fərqli mənə bildirir. Məsələn: Sən Azadımı deyirsən? (ədat). Mənim Azadımı deyirsən? Kərimimi çağırım? Kərimimi istəyirəm.

Orfoqrafiya qaydalarından bəllidir ki, **-mı, -mi, -mu, -mü** şəkilçiləşmiş sual ədatıdır və sözə bitişik yazılır. Bəs necə olub ki, şair X.Rzanın «Mən sənə bənzəyirəm» şerini çap etmiş «Kommunist» qəzeti (31.1.82, №26), onu sözdən ayrı yazmışdır?

Bir soruş gör, tarlalara **dən mi** səpir əkinçilər!
Çəltik, çiyid, sarı buğda səpgisidir o incilər.

Görünür, **dənmi** kəlməsində **-mi** şəkilçisini ayrı yazmağa vurğu qanunu təsir göstərmişdir. Vurğu dən söz kökünün saiti üzərinə düşdüyü üçün (**-mı, -mi, -mu, -mü** sual ədatı vurğu qəbul etmir) onun oxusunun çətinliyi sözü səhv yazmağa vadar edib. Belə məqamda sözün tələffüzü, deyilişi əsas olmalıdır. Məsələn: Mən oğlumú çağırıram. Onun oğlumu gəlib? Burada qeyd edək ki, bu **-mı, -mi, -mu, -mü** ədatının vurğu qəbul etməməsi və həmişə birinci şəxslə işlənməsi onu tarixən **-ma, -mə** şəkilçisi ilə əlaqələndirməyə əsas verir. Çünki, inkar şəkilçisi **-ma, -mə** də vurğu qəbul etmir. Həmin ədatın Azərbaycan dilinin Qərb dialektində **-bı, -bi, -bu, -bü** variantları (allıbbı, gəlibbi, görübbü, durubbu) yeni fikirlərə yol açmağa bilər. B-m samitlərinin tarixi əvəzlənməsi (bən-mən, bin-min və s.) sahitlərin açıq-qapalı qarışığı kimi formalar, **-ma, -mə, -mı, -mi, -mu, -mü** şəkilçisini şəxs əvəzliyinin I şəxs təkisi ilə bağlılığını inamlı edir.

-araq, -ərək (-yaraq, -yərək) şəkilçili sözlər. Bu şəkilçi quruluşca iki şəkilçinin birləşməsi olub yeni forma və vəzifə qazanmışdır. Şəkilçinin vurğusu dəyişməklə onun qoşulduğu sözün mənası başqalaşır. Məsələn: O, **qaçaraq** uzununa tullanma yarışında qalib gəldi. O, **qaçaraq** gəldi. O, atını **çaparaq** getdi. O, **çaparaq** getdi. Cümlələrdəki **qaçaraq, çaparaq** sözlərindəki şəkilçilərin vurğusunun yeri dəyişməklə onlarda mənə dəyişməsi də baş verir. Əgər «**qaçaraq** gəldi, **çaparaq** getdi» birləşmələrindəki **qaçaraq, çaparaq** sözlərini tez, cəld, tələsik kimi sinonim zərflərilə əvəz etmək mümkündürsə, digər **qaçaraq, çaparaq** kəlmələrini qaçıb, çapıb feli bağlamaları ilə əvəz etmək olar. Deməli, şəkilçidəki vurğu yerini dəyişməklə **-araq, -ərək** şəkilçili söz gah zərf, gah da feli bağlama olur. Bu proses hələ formalaşma dövrünü keçirir deyə faktları azdır.

Dilimizdə **-əm** şəkilçisinin də omonimliyi vurğu ilə fərqləndirilərək sözyaratma mövqeyinə çıxır. Məsələn: Mən ona **bəndəm**. **Bəndəm** düzəlt bafa bağlayaq.

-ın, -in, -un, -ün şəkilçili sözlər. Bu şəkilçi də vurğu qəbul edib-etməməsinə görə fərqlənərək gah felin əmr formasının I şəxs cəmi, gah mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs cəmi, gah da ismin müəyyən yiyəlik halının şəkilçisi kimi işlənir. Vurğu qəbul etməyəndə felin əmr formasının I şəxs cəmini, vurğu qəbul edəndə isə

müəyyən yiyəlik və I şəxs cəmin mənsubiyyətini bildirir. Məsələn: Siz **átın, yázin, gólin, úzün, óvun** və s. Həmin formalı şəkilçi vurğu altına düşəndə sözlərin həm lüğəvi mənası, həm də qrammatik mənası dəyişir. Müqayisə et: atın rəngi, üzün qızartısı, ovun uğurlusu, sənin üzün, sənin kitabın və s.

-lar, -lər şəkilçili sözlər. Felin arzu formasının şəkli əlaməti (-a, -ə) qoşulan fellər ilə a, ə saitləri ilə bitən adlar omonimləşdikdə fele qoşulan III şəxs sonluğu və ad bildirən sözün cəm şəkilçili **-lar, -lər** sözləri eyni fonetik tərkibə çevirir. Həmin eyni formalı iki söz heca vurğusu vasitəsilə fərqləndirilir və hər biri ayrıca məna bildirir. Məsələn:

Felin arzu forması III şəxs cəmdə	Saitlə bitən isim cəm şəkilçisi ilə
Keç-ə-lər (nə edələr?)	Keçə-lər (nələr?)
Qal-á-lar (nə edələr?)	Qala-lár (nələr?)
Çal-á-lar (nə edələr?)	Çala-lár (nələr?)
At-á-lar (nə edələr?)	Ata-lár (kimlər?)
An-á-lar (nə edələr?)	Ana-lár (kimlər?)
Yax-á-lar (nə edələr?)	Yaxa-lár (nələr?)
Dəl-é-lər (nə edələr?)	Dələ-lér (nələr?)
Bur-á-lar (nə edələr?)	Bura-lár (haralar?)

-lar, -lər şəkilçisi qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən (**-ar, -ər**) sonra gələndə vurğunun yerinə görə sözlər fərqli mənada işlənir. Məsələn: Onlar yazárlar (nə edərlər?). Yazarlár birliyi; çálar-lar-çálarlár və s.

Başqa məqama diqqət yetirək. Felin qayıdış növ şəkilçisi şühudi keçmiş zamanda işləndikdə əmələ gələn forma ilə, ad bildirən sözdəki II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra qəbul etdiyi xəbərlük şəkilçisinin **r** samiti tələffüzdən düşəndə yaranan eyni formalı söz vurğu ilə fərqlənir. Məsələn: qız-ın-dí (nə etdi?) – qızın-dır – qızındı (kimindir?); yay-ın-dí (nə etdi?) – yay-ın-dır – yayındı (nəyindir?); çal-ın-dí (nə etdi?) – çal-ın-dır – çalındı (kimindir?) və s.

Felin kökünə birləşən şühudi keçmiş zaman şəkilçisi (o vurğuludur) və adlara qoşulan **-dır, -dir, -dür, -dür** xəbərlük şəkilçisinin (o vurğu qəbul etmir) son samiti tələffüzdə sözdən düşür, nəticədə omonim köklər şəkilçilərlə işləyəndə də omoformalaşır, məna fərqi vurğu ilə müəyyənləşir. Məsələn: dindi (nə etdi?) – dindir - dindi (nədir?); yandı (nə etdi?) – yandır - yandı (nədir?); mindi (nə etdi?) – mindir - mindi (nədir?); yağdı (nə etdi?) – yağdır - yağdı (nədir?); qandı (nə etdi?) – qandır - qandı (nədir?) və s.

Vokativ sözlər və xitablarda da vurğu digər söz qruplarından seçilir. Belə sözlərdə vurğu ön hecaya çəkilərək onların omoforma-

larından ciddi şəkildə fərqlənir. Vokativ sözlər ilə xitablar tələffüzə bir çox hallarda oxşardır. Vokativlər cümlədə xitab kimi çıxış edir, amma bu söz qruplarının fərqləri də vardır, belə ki, bütün xitablar vokativ söz deyil (11, 497). Vokativ sözlər müstəqil leksik material olaraq lüğətlərə düşdüyü halda, qrammatik hadisə olan xitablar lüğətlərdə əks olunmur (11, 498). Vokativlərdə əzizləmə, əmr məna çaları var, xitablar yalnız müraciət bildirir. Belə fərqlərlə yanaşı həm vokativ sözlər, həm də xitablar vurğuya görə omoformalı başqa sözlərdən fərqlənir. Məsələnin mahiyyətindən bəhs edən Musa Adilov (11, 497-498) nədənsə həmin cəhətə diqqət verməmişdir. Vokativ sözlərin iki qrupunu izah edən müəllif bunu mənsubiyyət şəkilçili sözlər üzərində şərh etmişdir. O yazmışdır: «Zahirən I şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən sözlər əslində həmin şəkilçinin qrammatik mənasına uyğun gəlməyən mənavokativlik mənası kəsb edir, yeni keyfiyyətdə çıxış edir. Məsələn: bálam, átam, cánım, sévgilim, ánam, gúlüm (11, 498). Yəni həmin qəbildən olan sözlərin vurğusu yerini dəyişməklə gah qrammatik funksiyada (mənim anám, mənim balám), gah da vokativ söz kimi (Sévgilim ləblərin yaquta bənzər – M.P.Vaqif; bálam, belə olmaz) işlənir.

Bəzi nümunələr: **Xuraman. Váqif!** Ey sərverim, ey tacidarım! (S.Vurğun). Mən sənənin yanına gələrəm, **qárdaş** (S.Rüstəm). **Balásı**, gəlsənə gəmidə oturub gəmiçi ilə dalaşmayasan (S.Rəhimov). **Dóstlar**, bayramınız mübarək olsun (O.Sarıvəlli).

Faktlar göstərir ki, vokativ sözlər I və III şəxs tək mənsubiyyətdə vurğunun önə (birinci hecaya) keçirilməsi ilə formalaşır. Vurğunun yerdəyişməsi sözləri fərqli ləksemə çevirir.

Bitişik yazılan mürəkkəb sözlərin vokativləşməsi zamanı da vurğu sonda vurulanda bir məna, sondan bir heca önə keçəndə başqa məna anlaşılır. Məsələn: dayıcan, əmicán, anácan, xalácan, sonácan və s. Bu kəlmələrdə vurğu son hecaya keçəndə sözlərin mənası dəyişir. Məsələn: anacán, xanımcán, əmicán və s.

Burada söyləmək olar ki, bu istiqamətdə araşdırmalar vurğunun sözdəki mövqeyini daha da genişləndirə bilər.

Bir sözlə söz birləşməsi (bəzən cümlə) omonimləşmə məqamında işləndikdə onların fərqləndirilməsində də vurğu gərəkli olur. Məsələn: **bác alar** (nə edər?) – **bacalár** (nələr?); **qán alar** (nə edər?) – **qanálar** (nə edələr?); **dər indi** (**dər** – nə et? **indi** – nə zaman?) – **dərindi** (necədi?); **sál alar** (nə edər?) – **salálar** (nə edələr?). Hətta **qár alar**, **yár alar** kimi sözlər **qaralár** (kimlər?), **qaralár** (nə edər? – **qaralayar**); **yár alar** – **yaralár** (nələr?), **yaralár** (nə edər? – **yaralayar**); **siz indi** – **sizindi**, **ó yandı** – **oyandı**; **mənə nə** – **mənənə** (bitki xəstəliyi, o xəstəliyi törədən cücünün adı) kimi formalar da vurğu ilə fərqlənir. Azərbaycan dilinin poeziyası bu baxımdan öyrənilməyə möhtacdır.

4. Sintaktik şərait

Bir qrup mürəkkəb sözlər də var ki, ayrı yazılıb tərəflərinin

hər biri ayrıca vurğulu olanda hərəsi bir mənə, ikisi birləşib bir vurğuya tabe olduqda başqa mənə yaradır. Məsələn: **dəymə düşər** – **dəymədüşər** (necə?), **gedər gəlməz** – **gedərgəlməz**, **döydüm ölməz** – **döydümölməz** və s.

Bütün bunlar göstərir ki, sözdəki vurğunun fonetik vəzifəsilə bərabər onun fono-semantik vəzifəsi də vardır. Vurğunun sözdə yerini dəyişməsilə söz bir mənadan başqa mənaya, bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə, bir cümlə üzvündən başqa cümlə üzvünə keçir, bir lüğəvi vahid başqa yeni bir lüğəvi vahidə çevrilir. Bu yolla da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər yeni mənə qazanır, dil belə sözlər hesabına zənginləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, 1960.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, I, 1972.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, 1984.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti, 1967.
5. Старостов Л. Об ударении в турецком языке. Труды Военного института иностранных языков, №2, М. 1953.
6. Алекперли Г. Азербайджанское и русское ударение. Канд. дис. М., 1946.
7. Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. Канд. дис. М., 1960.
8. Абдуллаев Ш. Место и природа словесного ударения. Канд. дис. Баку, 1964.
9. Abdullayev Ş. Vurğu. Söz vurğusu. Müasir Azərbaycan dili, EA nəşri, I cild, 1978.
10. Сапаев А. Словесное ударение в туркменском языке. Канд. дис. Ашхабад, 1967.
11. Adilov M. İmperativ sözlər. Müasir Azərbaycan dili, EA nəşri. II cild, 1980.
12. Əhmədov B.B. IV sinif şagirdlərin nitqində vurğu ilə əlaqədar səhvlər üzərində iş. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (Metodik məcmuə), 1976, №4.

УДАРЕНИЕ И СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ

Б.Б.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изменению смысла слова в связи с изменением места ударения, т.е. особенностям фоносемантических изменений. Здесь этот процесс прослеживается на основе фактического материала из азербайджанского языка и в связи с этим приводится всесторонний анализ трех моментов. Эта статья раскрывает пути сравнительного исследования данной проблемы в тюркских языках в указанном направлении. Исследованный в статье процесс проанализирован в качестве модели.